

TÜRK DİLLƏRİNİN CÜMLƏ STRUKTURUNDA SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRİN FUNKSIONALLIĞI XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan, türk, qazax, özbək, türkmən, tatar və digər türk dillərinin materiallarından istifadə etməklə türk dillərində sintaktik əlaqələr və onların cümlə strukturunda funksional rolu araşdırılmışdır. Təhlillər əsasında müəyyənləşdirilir ki, türk dillərinin aqlütinativ quruluşu və nominativ tipologiyası ilə şərtlənən sintaksisin ümumi xüsusiyyətləri sintaktik əlaqələrin oxşar ifadə üsullarını müəyyən edir. Eyni zamanda qazax, özbək, türkmən və tatar dillərinin tarixi inkişafı və struktur xüsusiyyətləri ilə bağlı bu əlaqələrin fərqli xüsusiyyətləri şərh olunur. Bu işin məqsədi türk dillərində əsas sintaktik əlaqələrin funksional xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və onların müqayisəli təhlilini aparmaqdır. Bu nəzərə alınaraq türk dillərində cümlə daxilində sözlər arasında predikativ, obyekt, atributiv və adyektiv əlaqələrin funksional rolu, qazax, özbək, türkmən və tatar dillərində onların həyata keçirilməsində oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *türk dilləri, sintaktik əlaqələr, qazax dili, özbək dili, tatar dili.*

Türk dillərində sintaktik əlaqələrin tədqiqi semantik əlaqələrin aqlütinativ formalar vasitəsilə ifadə edilməsinin zəngin imkanlarına görə xüsusi maraq doğurur. Sintaktik əlaqələr cümlənin komponentləri arasında (subyektlə predikat arasında, predikatla obyekt arasında, təyinatla təyin olunan söz, baş və tabelikdə və s.) nitqin qrammatik və semantik vəhdətini təmin edən əlaqələrdir. Türk dillərində bu münasibətlər formal olaraq əsasən suffiks vasitələrlə, söz sırası ilə ifadə olunur və onların funksional yükü semantik kateqoriyaların (müəyyənlik, aspekt-zaman və səbəb-məqsəd münasibətləri, aktual üzvlənmə və s.) ötürülməsi ilə sıx bağlıdır. M.Zəkiyevin fikrincə nitq yaratma prosesi əslində tərkibi elementlər arasındakı əlaqə əsasında formalaşır. Bununla bağlı yazır: “Nitq prosesində bu elementlər qarşılıqlı əlaqədə olur və aralarında müəyyən münasibətlər qurulur: 1.referentlə nitqin semantikasi arasındakı münasibət – reprezentasiya adlanır; 2.semantika ilə sintaktika arasındakı münasibət – sintaktik-semantik münasibət adlanır; 3.nitqin semantikasi ilə dinləyici arasındakı münasibət – praqmatik münasibət adlanır; 4.danışan şəxslə bütün digər elementlər və münasibətlər arasında olan münasibət -modal münasibət və ya modallıq adlanır; 5.nitqdə subyektlə predikativ əlamət (yəni

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi, filologiya elmləri doktoru, dosent. Email: shabnam.hasanli@yahoo.com

xəbər) arasında münasibət ayrılır; bu, birbaşa məzmunu aid olur və nominasiyaya (adlandırma) qarşı qoyulur. Bu münasibət - predikativ münasibət, başqa sözlə predikativlik adlanır” [Закиев:1992, с. 4]. Qeyd edilən bütün bu məqamlar əslində dilçilikdə sözlərarası sintaktik əlaqələrin əsasını təşkil edir. Müəllifin fikrincə, əlaqələrin öyrənilməsi təkcə sözlər arası səviyyədə deyil, cümlələr arası səviyyədə də aparılmalıdır: “Biz mətnin daxilindəki cümlələr arasındakı əlaqə formalarını hərtərəfli araşdırmaqla, mürəkkəb sintaktik bütövlərin daxili strukturunu öyrənmiş olarıq. Çünki əlaqəli mətn bu və ya digər bir bitmiş fikir ifadə edir, ona görə də mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədləri müstəqil cümlələr arasındakı əlaqələrin öyrənilməsindən asılıdır” [Закиев:1963, с.364].

Türk dillərində cümlə daxilində sözlər arasında aşağıdakı sintaktik əlaqələr-predikativ, obyekt, atributiv və adyektiv əlaqələr izlənilir.

1.Predikativ (xəbərlilik) əlaqə cümlənin qrammatik strukturunun əsasını təşkil edir və mübtədə ilə xəbəri birləşdirən əsas sintaktik bağıdır. Bəzən subyekt əlaqəsi də adlanır. K.Abdullanın da dediyi kimi, “baş üzvlər həmçinin (sintaktik bəs olmaqdan əlavə) cümlənin predikativ əsasını təşkil edirlər. Bu iki cəhətin, amilin bir-biri ilə əlaqəsi, biri digərlərindən doğması və biri digərini şərtləndirməsi açıq-aşkardır” [Abdulla, Vcild: 2020,s.47]. Türk dillərində bu münasibət aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- Mübtədə adətən adlıq halda (xüsusi hal şəkilçisi olmadan) ifadə olunur;
- Xəbər isə mübtədə ilə şəxs və kəmiyyət baxımından uzlaşan feil forması ilə verilir; bəzən isə üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən isimi xəbər forması ola bilər.

“Predikativ əlaqə feilin məkan, zaman və şəxs kateqoriyalarında, adların xəbərlilik, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarında təzahür edir” [Əliyeva: 2017, s.11].Türk dillərində cins kateqoriyasının (kişi/qadın cinsi) olmaması uzlaşma sistemini sadələşdirir: xəbər cinsə görə dəyişmir, bu isə qrammatik izafiliyin qarşısını alır və diqqəti şəxs və say kateqoriyalarının ifadəsinə yönəldir.

Nümunə:

Özbək dilində:

- *U qiz keldi* – “O qız gəldi”
- *U yigit keldi* – “O oğlan gəldi”

Hər iki cümlədə keldi (“gəldi”) xəbəri keçmiş zaman feil formasıdır və cins fərqi olmadan asılı olmayaraq dəyişməz qalır. Bu, bütün türk dilləri üçün ümumi xüsusiyyətdir: yəni, qrammatik cins kateqoriyası yoxdur, nəticədə predikativ münasibət cins ifadə etmək funksiyasını daşımır, onun əsas funksiyası hərəkətin, halın və zamanın ifadəsidir.

Funksional predikativ əlaqə cümlələrdə əsasən cümlə daxilində subyektə işarə edən feilin şəxs şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. Məsələn , “*Мун укыйм*” cümləsində feil sonundakı m həm də “Mən” əvəzliyi ilə ifadə edilən mübtədəyə işarədir. Türk dillərində şəxs şəkilçilərinin predikat və subyekt arasında yaratdığı belə əlaqə I və II şəxslərdə subyektə göstərmədən predikat vasitəsilə ona işarə etməyə imkan yaradır.

Məsələn, (Mən) Oxudum; (Siz) Geldiniz. Mübtədanın buraxılması türk dillərində cümlənin mühüm funksional xüsusiyyətlərindən biridir.

Türk dillərində cümlədə şəxsi əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtəda xəbərini formasından və ya kontekstdən aydın olursa adətən buraxılır. Bu, dil vasitələrinin qənaətlə işlədilməsinə kömək edir və cins kateqoriyasının olmaması sayəsində morfoloji uzlaşma öz funksiyasını səmərəli şəkildə yerinə yetirir – mübtəda ilə xəbəri əlaqələndirir, həm də kommunikativ vəzifələrdən asılı olaraq subyektin aşkar və ya gizli ifadə olunmasına çevik şəkildə imkan yaradır. Məsələn:

- *Мен жаздым.* – *Жаздым*; *Сен айттың (Sən dedin).* – *Айттың*(qazax);
- *Мен okadым.* – *Okadым.*; *Сен gördiң.* – *Gördiң.* (türkmən)
- *Мен yozdim.* – *Yozdim.* *Сен gapirding.* (Sən danışdın). – *Gapirding* (özbək)
- *Мин укыдым.* – *Укыдым*; *Син күрдең.* (Sən gördün).- *Күрдең.* (tatar).
- *Һин һөйләнең.* - *Һөйләнең.*; *Мин укыным.* – *Укыным.*(başqırd).
- *Сен сүйләдүң.* - *Сүйләдүң.*; *Мен жаздым.* – *Жаздым.* (qırğız)

Bu zaman nəzərə çarpan əsas məqamlar isə aşağıdakı kimidir:

• Morfoloji uzlaşma: Şəxs və kəmiyyət artıq feilin şəxs şəkilçilərində ifadə olunur: *бардым* (q.)- «mən getdim» (-m şəkilçisi I şəxsi tək göstərir); *бордик* (özb.) «biz getdik» (-k şəkilçisi I şəxsi cəm göstərir). Buna görə də əvəzlik (*мен, биз, сен, сиз*) işlədilməyə də bilər.

• Cins kateqoriyasının olmaması. Məsələn, rus dilində “O getdi” fikrini iki formada (*он пошел / она пошла*) şəkildə ifadə məcburidir. Çünki şəxsin cinsinin ifadəsi üçün əvəzlik öz yerində olmalıdır. Lakin, türk dillərində formalar cinsdən asılı deyil. Bu isə quruluşu sadələşdirir və əlavə sözlərə ehtiyacı aradan qaldırır.

• Məlumat strukturu (tema–rema). Əvəzliyin buraxılması artıq olan təkrarları aradan qaldırır və diqqəti məhz yeni məlumata (remaya) yönəldir, temanı isə dolaylı yolla saxlayır. Məsələn, tatarca *Килдем* “Gəldim” (fokus hadisənin özündədir). Əgər subyekt vurğulanmalıdırsa, əvəzlik əlavə edilir: *Мин килдем* “Məhz mən gəldim”.

• Subyektin açıqlıq dərəcəsinin elastikliyi. Əvəzliyin işlədilməsi və ya buraxılması ünsiyyətin məqsədindən asılıdır; əgər cümlədə məlumat neytral xarakter daşıyarsa, yəni subyekt təkdirsə və predikatın – hərəkət və ya hökmün kimə aidliyi bəllidirsə əvəzlik buraxılır, müqayisə və ya qarşılaşdırma zamanı isə əvəzlik işlədilir. Beləliklə, türk dillərində predikativ münasibət ikiqat funksiyanı yerinə yetirir: formal olaraq mübtəda ilə xəbəri şəxs şəkilçilər vasitəsilə bağlayır; kommunikativ baxımdan isə subyektin aşkar və ya gizli verilməsini tənzimləyir.

Funksional aspektdə predikativ əlaqə zaman, modallıq, şəxs, kəmiyyət kimi kateqoriyaların ifadəsini təmin edir, fikrin predikativ əsasının (zaman və modallıq perspektivi) daşıyıcısı kimi çıxış edir. A.V.Bondarkoya görə, situasiyanın temporal lokalizasiyası (temporalıq) dildə müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən feil-predikatın formaları ilə ifadə oluna bilən semantik kateqoriyadır. Türk dillərində feilin zaman və şəxsə görə dəyişməsi “ mübtəda-xəbər” predikativ cütlüyünün zaman əlaqəsinin mürəkkəb çalarlarını (indiki, keçmiş, gələcək, müxtəlif aspektualıq növləri) və

modallığı (icbarilik, əmr, arzu və s.) çatdırmağa imkan verir. Məsələn, Özbək dilində *келган эди* (o gəlmiş) və *келган экан* (o gəlibmiş) – cümlələrində keçmiş zamanda baş vermiş hadisə ifadə edilir, lakin birincisi keçmişdəki konkret fakta işarə edir, ikincisi isə modal-evidensial çaları bildirir. Bu forma danışanın faktı birbaşa özü yox, başqasından eşitdiyini və ya dolayı yolla bildiyini göstərir. Bu kimi incə fərqlər məhz predikativ əlaqə çərçivəsində əldə olunur və onun funksional cəhətdən mühüm qrammatik mənalardan daşıyıcısı kimi rolunu nümayiş etdirir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, predikativ əlaqə zamanı tərəflər arası intensiya qarşılıqlı xarakter daşıyır. “Qeyd etmək lazımdır ki, intensiya- bir cümlə üzvünün özünə uyğun olan o biri cümlə üzvü ilə əlaqəyə girmə hazırlığı bu və ya başqa şəkildə əlaqəli nitqin istənilən sintaktik kəsiyində özünü göstərsə, başqa sözlə, sintaktik əlaqənin bazisini, əsasını təşkil edərsə, cümlə üzvlərinin bir- birini qarşılıqlı şəkildə nəzərdə tutması, tələb etməsi daha çox cümlənin kəmiyyət baxımından nə dərəcə yüklənməsindən asılıdır. Biz deyəndə ki, mübtədə xəbəri tələb edir və əksinə xəbər də mübtədəni tələb edir, o zaman bu kateqoriyaların cümlə daxilində qarşılıqlı intensionallığını nəzərdə tuturuq” [Abdulla.Vcild: 2020, s.93]. Beləliklə, predikativ əlaqədə mübtədə və xəbər cümlənin əlaqəsi sintaktik əlaqənin əsasını təşkil edir.

2. Obyekt əlaqəsi. (tamamlıq- xəbər). Türk dillərində bu əlaqə növü tamamlıq və xəbər arasındakı əlaqə kimi qəbul edilir. Bu əlaqə əsasən idarə əlaqəsi ilə ifadə olunur. Bu əlaqənin əsas ifadə üsulu hal şəkilçiləridir. Bununla yanaşı söz sırası, bağlayıcılar və s. xüsusi göstəricilər bu əlaqənin cümlə daxilində ifadəsini təmin edir. Türk dillərində cümlədəxili “mübtədə–tamamlıq–xəbər” söz sırasına görə tamamlıq xəbərin yanında yerləşir.

Obyekt münasibətinin funksional yükü türk dillərində yeni və məlum varlıqlar haqqında informasiyanın bölgüsündə özünü göstərir. Qeyri-müəyyən və ya kontekstdə ilk dəfə təqdim edilən obyektlər, adətən, təsirlik hal şəkilçisi ilə işarələnir və feilin önündə durur ki, bu da neytral rema mövqeyinə (yeni informasiyaya) uyğun gəlir. Məsələn, türkmən dilində *Men kitap okadym* (Mən kitab oxudum) cümləsində *kitap* (kitab) kontekstdə yeni obyekt kimi çıxış edir və şəkilçisiz formada feilin önündə yerləşir: *okadym* (oxudum). Əgər obyekt artıq məlumdursa və ya xüsusi vurğulanırsa, müəyyən formada işlədilir: *Men kitabı okadym* (Mən həmin kitabı oxudum). Belə işarələnmə funksional prinsipi əks etdirir: obyektin qrammatik forması onun presuppozisiyaya aid olub-olmamasını (dinləyiciyə məlum olub-olmamasını) və ya yeni informasiya daşıyıcısı olduğunu göstərir. Qazax və tatar dillərində də oxşar şəkildə tamamlığın təsirlik şəkilçisinin olub-olmaması təfsiri dəyişir: *kitapı aldı* (sözbəsöz “kitab aldı” – hər hansı, qeyri-müəyyən) – *kitabı aldı* (“kitabı aldı” – həmin, müəyyən).

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində müəyyənlik qrammatik kateqoriyası sintaktik olaraq hind-Avropa dillərindəki kimi artikkelərlə deyil, leksik (lazım gəldikdə işarə əvəzlilikləri ilə: “bu kitab” – qaz. *бул kitap*, özb. *бу китоб*) və morfoloji (hal və ya mənsubiyyət şəkilçiləri ilə) yollarla ifadə olunur. Deməli,

obyekt əlaqəsi bu halda həm də müəyyənlik semantikasının bildirir. Bu, obyekt əlaqəsinin xarakterik funksionallığına aiddir: tamamlıq–xəbər əlaqəsi cümlədə həm də obyektin məlum və ya naməlum olmasını, ümumi və ya xüsusi olması barədə informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Funksional qrammatikada bu hadisə sintaktik struktur ilə müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının semantikasının qarşılıqlı təsiri kimi dəyərləndirilir.

Türk dillərində obyekt əlaqəsinin əsas funksionallığından biri də adyektiv əlaqə ilə semantik sinkretizm nümayiş etdirməsidir. Tədqiqatçılar bəzi formaların həm obyekt, həm də adyektiv mənanı eyni vaxtda ifadə edə bildiyini qeyd edirlər. M.Z.Zəkiyev xüsusilə tatar dilində vasitəsiz tamamlıqlar ilə bəzi zərflik növlərinin sıx bağlılığını göstərmişdir. Məsələn, mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənmiş feildən düzəlmiş isimlər tamamlıq rolunda çıxış etdikdə, onlar zərflik yükü də daşıya bilər (hərəkət və şərait mənalарını birləşdirərək). Tatar dilindən bir neçə nümunə ilə bu fikri izah edək: *Укуым сиңа файда кутерде.* (Mənim oxumağım sənə fayda gətirdi.) cümləsində *укуым* (“mənim oxumağım”) – feildən düzəlmiş isimdir (*уку* — “oxumaq” + *-ым* mənsubiyyət şəkilçisi, I şəxs tək). Formal olaraq tamamlıq rolunda çıxış edir (*файда кутерде* — “fayda gətirdi”), amma eyni zamanda hərəkətin səbəbini/zərflik yükünü daşıyır: Sənə fayda gətirən səbəb nədir? → “oxumağım”. *Укубыз эшкә ярдәм итте.* (Bizim oxumağımız işə kömək etdi.) cümləsində də *Укубыз* (bizim oxumağımız) həm obyekt rolundadır (*yardım etdi nə?* → oxumağımız), həm də hərəkətin səbəbi kimi anlaşılır. *Кулүең безгә шатлык булды.* (Sənin gəlməyin bizə sevinc oldu.) cümləsində “*Кулүең*” (sənin gəlməyin) — görünürcə tamamlıqdır (*шатлык булды* — sevinc oldu), amma eyni zamanda zərflik yükü daşıyır: sevincin yaranma səbəbi.

Lakin dillərdə tədricən bu funksiyalar fərqləndirilir. Bununla yanaşı, belə semantik çoxfunksionallığın mövcudluğu bir daha vurğulayır ki, türk dillərində sintaktik münasibətlər sırf formal deyil, həm də ifadənin mənacə tərəfi ilə sıx bağlıdır və eyni anda bir neçə mənanı əks etdirə bilər. Funksional təhlil bu incəlikləri üzə çıxarır və niyə konkret kontekstdə məhz həmin konstruksiyanın seçildiyini anlamağa imkan verir. Məsələn, hərəkətin nəticəsini, ölçüsünü, vasitəsini vurğulamaq üçün formal olaraq tamamlıq işlədildikdə ona zərflik çaları yüklənə bilər.

3. Atributiv əlaqə (təyin- təyin olunan) təyinlə təyin olunan isim arasındakı əlaqələri əhatə edir. Türk dillərində onlar ya “təyin + isim” tipli söz birləşməsi, təyin budaq cümləsi vasitəsilə ifadə oluna bilər. Türk dillərində atributivlik əsasən analitik yolla ifadə olunur: təyinləyici söz heç bir xüsusi köməkçi söz olmadan əsas sözlün önündə yerləşdirilir.

Təyin rolunda sifət, feili sifət və ya isim (o cümlədən yiyəlik halında – mənsubiyyətin bildirilməsi üçün) çıxış edə bilər. Məsələn, özbək dilində:

- *катта уй* – “böyük ev” (sifət *катта* “böyük” + isim *уй* “ev”);
- *дастурхон ёзган одам* – “süfrə sərən adam” (feili sifət konstruksiyası: *ёзган* “yazan/sərən” + *одам* “adam”);
- *акасининг китоби* – “qardaşının kitabı” (isim+isim)

Qazax dilində:

- *Сары үй* – “sarı ev” (sifət + isim).
- *Kitap oқыған бала* – “kitab oxuyan uşaq” (feili sifət + isim).
- *Ағасының дәптері* – “qardaşının dəftəri” (isim+isim).

Tatar dilində:

- *Яшь укытучы* – “gənc müəllim” (sifət + isim)
- *Язган хат* – “yazdığı məktub” (feili sifət + isim)
- *Аның kitabы* – “onun kitabı” (isim+isim).

Bütün bu nümunələrdən göründüyü kimi, təyin edən söz birbaşa təyin olunanın önündə gəlir və atributiv sintaktik zənciri yaradır. Ancaq bütün dillərdən gətirilən üçüncü nümunəyə nəzər salsaq, onlar verilən nümunələrdə üçüncü növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Azərbaycan dilində ənənəvi qrammatikada belə birləşmələr ismi birləşmə kimi bir cümlə üzvü kimi qəbul edilir. Lakin M. Musaoğlu bu prinsipi doğru hesab etmir. Birinci növ təyini söz birləşmələri kimi bu birləşmələrdəki tərəflər arasında atributivlik əlaqəsi olduğunu qeyd edən müəllif yazır: “Əgər ikinciyə görə birinci tərəf müəyyənlik bidirən hal şəkilçisi qəbul edirsə, bu, elə özü bir ikinci dərəcəli üzv kimi təyinin təyin olunanı izah etməsi deməkdir. İkinci tərəf birincini həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən özünə tabe edir; cümlə üzvləri sistemində ikinci dərəcəli üzvlər baş üzvlərlə idarə olunur və onların təsiri ilə morfoloji əlamətlər qəbul edir” [Musaoğlu:2010,s.154].

Funksional baxımdan atributiv əlaqə subyekt və obyektlərin dəqiqləşdirilməsi və konkretləşdirilməsinə, onların xüsusiyyətlərinin, mənsubiyyətinin aid olduqları sinfin ifadəsinə xidmət edir. Atributiv əlaqə birbaşa konkretləşdirmə anlayışı ilə bağlıdır: əlamət özü-özlüyündə deyil, daşıyıcısı ilə vəhdətdə götürülür. Məsələn, türkm. *алтын часы* (tat. *алтын сәгатъ*) konstruksiyası yalnız predmetin (saat) özünü deyil, həm də onun “qızıl” materialına aid olduğunu göstərir. Beləliklə, bir ismi birləşmədə atributiv kompleks informasiya baxımından dual funksiya yerinə yetirir – iki məfhumu (predmet və onun əlamətini) səmərəli şəkildə bir tamlıqda təqdim edir.

Türk dillərində təyinin ifadəsi üçün təsriflənməyən feillər – feili sifətlər və feili bağlamalar geniş istifadə edilir. Bunlar “feili sifət tərkibləri” və ya “təyin budaq cümlələri” adlanan quruluşları əmələ gətirir. Bu da mürəkkəb cümlə səviyyəsində atributiv əlaqənin əsas ifadə vasitələrinə aiddir. “Komponentləri xüsusi-mürəkkəb tabeliliklə əlaqələnən təyin konstruksiyalarında üslubi-sintaktik normalar və üslubi-sintaktik variantlar daha intensiv işlənir” [Musaoğlu:2010,s.154].

Məsələn, qazax dilində: *мен көрген адам* – “mənim gördüyüm adam” nümunələrində *көрген* – *көру* (“görmək”) feili keçmiş zaman feili sifət formasıdır və *адам* (“adam”) sözü təyin rolunda qoşulmuşdur. Bu konstruksiya rus dilindəki təyin budaq cümləsinə («человек, которого я видел») ekvivalentdir, lakin daxili quruluş baxımından bütöv söz birləşməsi şəklindədir. Funksional baxımdan bu, informasiyanın iki predikativ mərkəzə parçalanmasına mane olur, məlumat vahid sin-

taqmatik blok daxilində - birləşmə və ya tərkib daxilində təqdim olunur. Məsələn, özbəkçə: *мен көргән одам*, tatarca. *мин күргән кеше*, türkməncə: *men gören adam*.

Yuxarıdakı modellərdən də görüldüyü kimi, predikativ mənə (hərəkət “görmək”) təyin daxilinə yerləşdirilir ki, bu da cümlə daxilində belə birləşmələrin işlənməsi zamanı əsas xəbərin yükünü azaldır. Ə. Abdullayev cümləni genişləndirən vasitələrdən biri kimi qəbul etdiyi feil tərkiblərinin cümlənin formalaşmasında rolunu iki cəhətdən təhlil edərək yazır: “Əvvəlcə ardı-arda gələn sadə cümlələrin sonra isə mürəkkəb cümlənin ayrılmaz hissəsinə çevrilən sadə cümlənin biri və ya (daha sonra bir neçəsi) dəyişərək (transformasiya edərək) feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərinə çevrilir. Beləcə dildə lakonikləşmə baş verir” [Abdullayev: 1996, s.65].

Demək, atributiv əlaqə həm də türk dillərində cümlə daxili monopredikativliyə xidmət etmə xüsusiyyəti daşıyır. M. Musaoğlunun fikrincə isə, “Sintetikliyin başlıca əlamətləri olaraq asılı komponent hesab edilən, bəzi hallarda isə həqiqətən asılı komponent olan hissələrin predikativ və yarım predikativ mərkəzləri feil təsrifləndirilməsi ilə bir-birindən fərqləndirilmişdir. Burada predikativ mərkəzlərin, yəni əsas və asılı komponentlərin arasındakı sintaktik tabeliliyin formalaşması uyğun prinsip olaraq götürülmüş və buna görə bağlayıcı funksiyasında işlənən sintetik vasitələr müəyyənləşdirilmişdir” [Musaoğlu: 2010, s.79].

Funksional baxımdan bu kimi konstruksiyalar türk dillərinin informasiyanın yığıcılışdırılmasına və sintaktik vahidlərin yüksək informativ tutumuna meylli olduğunu göstərir. Kamal Abdulla qeyd edirdi ki, türk (xüsusilə Azərbaycan) sintaksisi üçün mətnin aktual bölgüsü çərçivəsində “informasiya sıxılması” xarakterikdir və feili sifət–feili bağlama konstruksiyaları bu prosesdə mühüm rol oynayır. Onlar təsviri və ya şəraiti bütöv mürəkkəb sintaktik quruluşun tərkibinə daxil etməyə imkan verir, fikri xırda cümlələrə parçalamadan ifadə etməyə şərait yaradır. Beləliklə, türk dillərində atributiv əlaqə predmet və hadisələr haqqında əlavə məlumatı yığcam şəkildə təqdim etməyə xidmət edir. Onlar əlamətlərin, mənsubluğun, referentlərin dəqiqləşdirilməsini təmin edir. Feili sifət konstruksiyalarının zənginliyi və mənsubiyyətin ifadə formalarının çoxsaylılığı sayəsində bu dillər sadə təyindən (sifətdən) tutmuş genişlənmiş təyini budaq cümləyə qədər təyini mənalara ifadəsi üçün çevik vasitələrə malikdir. Atributiv əlaqələrin funksiyası isim qrupunun və ya cümlənin tərkibinə təyiniyi elə inteqrasiya etməkdir ki, onlar əsas məlumatı üzvi surətdə tamamlasın və eyni zamanda ifadənin struktur bütövlüyünü qoruyub saxlasın.

4. Aduktiv (Relyativ) əlaqə hərəkətin şəraitini və ya situasiyanın əlamətlərini ifadə edən geniş əlaqələr spektrini əhatə edir: zaman, məkan, səbəb, məqsəd, şərt, güzəşt, hərəkət tərzü və s. Türk dillərində bu münasibətlər həm sadə cümlə daxilində (hal şəkilçiləri və ya feili bağlama tərkibləri vasitəsilə), həm də mürəkkəb cümlə tərkibində (müxtəlif tip budaq cümlələrdə) ifadə olunur.

Türk dillərinin xüsusiyyətlərindən biri ondadır ki, burada Hind-Avropa dilləri üçün səciyyəvi olmayan vasitələr üstünlük təşkil edir: bağlayıcılarla qurulan müstəqil budaq cümlələr əvəzinə çox vaxt təsriflənməyən feil formaları – feili bağlamalar zərflik mənalarının ifadəsi üçün işlədilir. Dilçilər bunu “altay tipli tabeli mürəkkəb cümlə” adlandırırlar [Breul:1998,s.131].

Bu halda asılı cümlə şəxssiz feil formasında qurulmuş vahid konstruksiya şəklində ifadə olunur. Məsələn, ümumi göstərmək üçün yakut dilində iki quruluşu nəzərdən keçirək: 1. *Kuhu kəlbütə, мин бардым.* – “Adam gəldi, mən getdim”. 2. *Kuhu kəlbütүгэр мин бардым.* – sözbəsöz: “Adam gələndə, mən getdim”. Verilən nümunələrdən ikincisi ruscadakı mürəkkəb cümlə strukturu ilə bənzərlik təşkil edir. Birinci halda hər iki hərəkət ayrıca predikativ əsas kimi təqdim olunur (tabesiz mürəkkəb və ya bağlayıcısız cümlə). İkinci halda isə feilin xüsusi forması – *кəlbүтүгэр* işlədilir; Bu, zaman mənası bildirən xüsusi bir feili bağlama (converb) şəkilçili sözdür. Formal baxımdan, türk dillərində ikinci struktur istifadə edilərkən açıq şəkildə “nə vaxt ki” tərkibli konstruksiya işlənir, lakin onun funksiyasını feilə artırılan -ыrap / -rap şəkilçisi (yakut dilində konverb forması) yerinə yetirir. Belə konstruksiya bəzi tədqiqatçılar üçün tabeli cümlənin yığcam variantı kimi görünür: asılı hərəkət qeyri-şəxs formada ifadə olunaraq əsas cümlənin tərkibinə daxil edilir. Türk dillərində bənzər şəkildə zaman, səbəb, şərt, məqsəd və digər zərflik münasibətlərini ifadə edən onlarla feili bağlama forması mövcuddur. Məsələn, səbəb-nəticə əlaqəsi: qazax dilində *Балалар келгендіктен, біз кеттік* – “Uşaqlar gəldiyinə görə biz getdik”. Burada *келгендіктен* – səbəb mənası bildirən feili-sifət+ qoşma konstruksiyasıdır. (sözbəsöz “onlar gəldikləri üçün”). Özbəkçədə oxşar quruluş var: *Bolalar kelgani uchun, biz ketdik*, burada *kelgani uchun* – *kelgani* (“gəldikləri”) feili-sifət forması ilə *uchun* (“üçün, səbəbindən”) qoşmasının birləşməsi səbəb mənasını çatdırır. Tatarcada: *Балалар килгэнгә күрә, без куттек* (-гəнгə күрə şəkilçisi ilə yaranmış feili sifət). Türkməncədə: *Çagalar gelenligi için, biz gittik* (burada *gelenligi* feili isimləşmiş formadır və *üçin* qoşması ilə birləşərək səbəb mənası ifadə edir). Bu konstruksiyaların hamısı səbəb budaq cümləsinə ekvivalentdir. Göründüyü kimi, hər bir dildə morfoloji ifadə üsulu fərqlidir, lakin prinsip eynidir: səbəb mənalı zərflik semantikasi feilin təsriflənməyən forması + əlavə köməkçi element (qoşma) vasitəsilə ifadə olunur. Türk dillərində zərflik münasibətlərinin feili bağlama vasitəsilə ifadəsi funksional qrammatikanın “qənaət prinsipi” ilə sıx bağlıdır. Yəni, müstəqil budaq cümlənin işlədilməsi əvəzinə, informasiya morfoloji yolla sıxılır, nisbətən qısa və kompakt təqdim olunur. Bu, Hellideyin qeyd etdiyi mətn təşkilində məlumatın funksional sıxılması” (functional compression of information in textual organization) prinsipinə uyğun gəlir: “Funksional qrammatika dili məna yaratmaq üçün bir mənbə kimi şərh edir, burada strukturlar yığcamlıq və ifadə qənaəti kimi kommunikativ ehtiyaclarla motivasiya olunur” [Halliday:1994]. Məsələn, *Балалар келгендіктен, біз кеттік* (qazaxca) nümunəsində səbəb budaq cümləsi formaca yoxdur, amma semantik baxımdan o eyni funksiyanı yerinə yetirir. Burada -діктен/-likden şəkilçisi ilə

varanmış forma həm subyekt-predikat əlaqəsini saxlayır, həm də səbəb semantikasını daşıyır. Bu tip konstruksiyalar altay tipli sintaksis üçün, daha doğrusu aqlütinativ dillər üçün xarakterikdir. Ramstedt və Poppe kimi altayşünasların fikrincə, altay dillərində subordinasiya daha çox morfoloji, hind- Avropa dillərində isə sintaktik yolla təmin olunur. “Altay dillərində subordinasiya adətən Hind-Avropa tipi ilə ziddiyyət təşkil edən ayrı-ayrı sintaktik işarələrlə deyil, morfoloji vasitələrlə həyata keçirilir” [Poppe: 1965].

L.Yohanson isə konverblərin yalnız formal vasitə kimi deyil, eyni zamanda semantik yüklü element olaraq qeyd edir və onları həm predikativlikdən törəmiş, həm də adverbial semantika qazanmış formalar hesab edir: “Türk dillərində konverblər çoxfunksiyalı vasitə kimi xidmət edir: cümlələri birləşdirir, zərf mənalərini verir, mətn bağlılığını qoruyur” [Yohanson: 1995].

Başqa sözlə, konverblər təkcə “məntiqi əlaqə” yaratmır, həm də mətnin temarema strukturunda önəmli rol oynayır: əsas predikativ mərkəz yüklənmir, əlavə məlumat (zaman, səbəb, şərt və s.) isə “yığıcı” formada təqdim edilir. Asılı tərəfdəki hərəkət ayrıca bir feil forması və müstəqil cümlə şəklində tam açılmadan ifadə olunur; feilin zamanı və ya mübtədə çox vaxt kontekstdən aydın olur. Bu üsulun ikinci vacib cəhəti də adyektiv əlaqənin əsas cümlənin strukturuna daha sıx inteqrasiya etməsidir. Burada asılılıq xüsusi bir bağlayıcı sözlə deyil, morfoloji göstərici vasitəsilə ifadə olunur ki, bu da bütöv konstruksiyanı daha vahid və tam göstərir. Beləliklə, türk dillərində tipik bağlayıcılı budaq cümlələrinə ehtiyac duyulmur, çünki onların aqlütinativ imkanları həmin funksiyanı səmərəli şəkildə əvəz edə bilər. Zəruri hallarda, əlbəttə, bağlayıcı vasitələr də mövcuddur: məsələn, özbək dilində *kim* «kim» → *kim ... – u shu* «kim ..., o ...» şəklində nisbət konstruksiyası, yaxud xüsusi bağlayıcı sözlər işlədilir (məs., tat. *əgər, ləkin* və s.). Lakin tarixi və funksional perspektivdə türk dillərində mürəkkəb tabeliliyi qurma üsulu məhz şəxssiz feil formaları vasitəsilə reallaşan model olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində struktur eyni, semantik kateqoriyalar universal, formal əlamətlər isə fərqlidir. Məsələn, qazax dilində məqsəd budaq cümləsi -u үшін forması ilə (*icmey үшін* – “etmək üçün”), özbək dilində müvafiq olaraq -ish uchun (*qilish uchun*); tatar dilində -y очен (*ясар очен*), türkmən dilində isə -mak üçün (*etmek üçün*) konstruksiyası əsasında ifadə edilir. Eyni qayda səbəb (örn. -gani uchun, -gändä, -lik üçün), şərt (örn. eger, əgər, egerlikde) və güzəşt (örn. xəttə ... bulca da, bulsa-da) münasibətlərində də izlənilə bilər. Bu vəziyyət türk dillərinin funksional sintaksisində universalizm və variasiya prinsiplərinin birlikdə mövcud olduğunu göstərir. Universalizm özünü semantik sahələrin sabitliyində (zaman, səbəb, məqsəd və s.) göstərir, variasiya isə onların ifadə formalarının dilin daxili inkişaf mexanizmlərinə uyğun olaraq fərqlənməsindədir. Bu da Hallideyin “məzmun və forma münasibəti iyerarxikdir: məzmun sabit, forma isə dəyişkəndir” fikirləri ilə tamamilə üst-üstə düşür [Halliday :1994].

Zərflik əlaqəsinin əsas funksionallığı cümlədə hərəkətin reallaşdığı situasiya barədə necə deyərlər, fon məlumatını daxil etməkdir: hərəkətin nə vaxt, harada,

hansı səbəbdən, hansı məqsədlə, hansı maneələrə baxmayaraq baş verdiyini göstərmək. Danışıda bu elementlər tez-tez rematik yük daşıyır, xüsusilə səbəb və ya məqsəd bildirənlər cümləyə motivlər, şərtlər barədə yeni informasiya əlavə edir; yaxud əksinə, tematik rol oynayır (hərəkətin vaxtı və ya məkanı kimi artıq məlum fonu göstərir).

Türk dilləri sintaktik quruluşların çevikliyi sayəsində mürəkkəb cümlədə əsas və tabeli tərəflərin ardıcılığının aktuallaşdırma tələblərinə uyğun dəyişə bilir. Məsələn, şərt budaq cümləsi mövzunun başlanğıcını təşkil edərsə, əsas cümlədən əvvəl gələ bilər (tat. *Əgər yağış yağsa, bez бармыйбыз* – “Əgər yağış yağsa, biz getməyəcəyik”); əgər şərt yalnız izah xarakteri daşıyarsa, əsas cümlədən sonra yerləşdirilə bilər (kaz. *Биз бармаймыз, егер жаңбыр жауса* – “Biz getməyəcəyik, əgər yağış yağsa”). Bu variantlar üslubi və kommunikativ məqsədlərə tabedir.

Türk dillərində əksərən eyni bir zərflik əlaqəsi müxtəlif sintaktik vasitələrlə ifadə oluna bilər – bu hadisə variativlik və ya sintaktik konstruksiyaların sinonimliyi adlanır. Məsələn, səbəb mənası özbək dilində həm *чунки* (“çünki” bağlayıcısı) ilə ayrıca cümlə şəklində, həm də *-gani uchun* quruluşu ilə ifadə oluna bilər. *Biz ketdik, chunki bolalar keldi.* (Biz getdik, çünki uşaqlar gəldi); *Bolalar kelgani uchun, biz ketdik* (Uşaqlar gəldikləri üçün biz getdik). Birinci üsul daha çox ədəbi üsluba, ikinci isə danışıda neytral və yığcam formaya yaxındır. Şərt mənasında tatar dilində: *Əgər yağış yağsa, bez бармыйбыз* (Əgər yağış yağsa, biz getməyəcəyik) cümlə strukturu qazax dilində: *Biz barmaymız, егер jañbir jausa* (Biz getməyəcəyik, əgər yağış yağsa) şəklində işlənir. Burada cümlənin əvvəlindəki şərt hissəsi tematik mövqə daşıyır, sondakı isə izahedicə xarakter daşıyır. Funksional baxımdan isə dil daşıyıcıları məhz kontekstə uyğun olan formadan istifadə edirlər (formallıq dərəcəsi, üslub, dəqiqlik və ya qısalıq).

Beləliklə, türk dillərində zərflik əlaqələri ifadə formalarının zənginliyini və mənalıların ifadəsində çevikliyi nümayiş etdirir. Bu isə əsas prinsipini təsdiq edir: türk dillərinin sintaksisi sadəcə qaydalara əsaslanan söz birləşmələri deyil, dinamik bir sistemdir, burada hər bir münasibət məzmununun müəyyən bir aspektini ifadə etməyə xidmət edir. Qrammatik vasitələr (hal şəkilçiləri, feli sifət və feli bağlama formaları, bağlayıcılar) kommunikasiya vəzifələrinə tabe olur – vaxtı, səbəbi, şərti, hərəkətin kontekstini dəqiqləşdirir və dillərdə bu vəzifələri özünəməxsus şəkildə öz əksini tapır.

Türk dillərinin sintaksisinin funksional təhlili formaların sadəcə mexaniki qruplaşmasını deyil, onların kommunikativ-semantik rolunu da üzə çıxarmağa imkan verir. Predikativ, obyekt, atributiv və zərflik münasibətlərinin araşdırılması göstərir ki, bu əlaqələr abstrakt sintaktik sxemlərlə məhdudlaşmır, əksinə, informasiya təşkilində konkret funksiyalar daşıyır. Türk dillərinin aqlütinativ quruluşu sintaktik münasibətlərin ifadəsi üçün zəngin morfoloji bazanı təmin edir. Bu səbəbdən sözlərarası əlaqələr yalnız formal qrammatik bağlarla deyil, həm də yüksək ifadəlilik gücü ilə xarakterizə olunur. Nəticə etibarilə, funksional yanaşma göstərir ki, türk dillərində sintaksis statik bir model yox, dinamik bir informasiya ötürmə

sistemi kimi fəaliyyət göstərir. Burada hər bir morfoloji və sintaktik vasitə kommunikativ məqsədə xidmət edir – vaxtı, səbəbi, məqsədi, şərti və digər semantik münasibətləri aydın şəkildə ifadə etməyə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. Seçilmiş əsərləri. V Cild, 2020, s.93
2. Abdullayev, E. Türk dillərinin tarixsel inkişaf problemləri. Ankara: TDK yayınları, 1996, 176 s., s.65
3. Breul C. On adverbial clauses and their status within concepts of hypotaxis? Subordination and clause embedding/ *Studia Neophilologica* 70 (1998):129-137
4. Əliyeva N. Struktur sintaksisdə sintaktik əlaqələr problemi. Bakı, 2017 Dok.Avt. https://aak.gov.az/upload/dissertation/filol/filol_d_ana_31_10_17.pdf
5. Halliday, M.A.K. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold. 1994
6. Johanson, L. *On Turkic Converbs*. Turcologica, Wiesbaden: Harrassowitz. 1995
7. Musaoğlu M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, 2010, 403 s.
8. Poppe N. *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden: Harrassowitz. 1965.
9. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казан, 1963, с.364
10. Закиев М.З. Татарская грамматика. III том. Казан, 1992, с. 4

THE FUNCTIONALITY OF SYNTACTIC RELATIONS IN THE SENTENCE STRUCTURE OF TURKIC LANGUAGES

SUMMARY

The article examines the functional role of syntactic relations in Turkic languages using materials from Azerbaijani, Turkish, Kazakh, Uzbek, Turkmen, Tatar and other Turkic languages. The analysis is based on a functional approach to grammar. It turns out that the general features of syntax, conditioned by the agglutinative structure and nominative typology of Turkic languages, determine similar ways of expressing syntactic relations. At the same time, the study notes individual differences in the implementation of these relations in connection with the historical development and structural features of the Kazakh, Uzbek, Turkmen and Tatar languages. The purpose of this work is to determine the functional features of the main syntactic relations in Turkic languages and conduct their comparative analysis. The study examines the functional role of the main syntactic relations (predicative, objective, attributive, adjective), similarities and differences in the implementation of these relations in the Kazakh, Uzbek, Turkmen and Tatar languages.

Keywords: *Turkic languages, syntactic relations, Kazakh, Uzbek, Tatar.*

ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ СИНТАКСИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ В СТРУКТУРЕ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается функциональная роль синтаксических отношений в тюркских языках на материале азербайджанского, турецкого, казахского, узбекского, туркменского, татарского и других тюркских языков. Анализ основан на функциональном подходе к грамматике. Выясняется, что общие черты синтаксиса, обусловленные агглютинативным строем и номинативной типологией тюркских языков, обуславливают сходные способы выражения синтаксических отношений. Вместе с тем в исследовании отмечаются индивидуальные различия в реализации этих отношений в связи с историческим развитием и структурными особенностями казахского, узбекского, туркменского и татарского языков. Целью данной работы является определение функциональных особенностей основных синтаксических отношений в тюркских языках и проведение их сопоставительного анализа. В исследовании рассматривается функциональная роль основных синтаксических отношений (предикативных, объектных, атрибутивных, адъективных), сходства и различия в реализации этих отношений в казахском, узбекском, туркменском и татарском языках.

Ключевые слова: *тюркские языки, синтаксические отношения, казахский, узбекский, татарский.*